

تحلیل و سطح‌بندی جاذبه‌های گردشگری استان اردبیل

لیلا صیاد بیدهدنی* - دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، استادیار دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه پیام‌نور تهران، تهران، ایران
دکتر مهدی قرخلو - دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران

پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۰۱/۲۰

دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۰۹/۲۲

چکیده

گردشگری به‌مثابه پدیده‌ای تمدنی، با تأثیرات متعدد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی همراه است و رونق و رشد آن به عوامل متعددی مانند وضعیت آب‌وهوایی مطلوب، فرهنگ غنی ملت‌ها، مناظر دیدنی، بهره‌مندی از شبکه‌های ارتباطی، در دسترس بودن مراکز تفریحی و از همه مهم‌تر آثار تاریخی و تمدن‌های گذشته بستگی دارد. در این بین، استان اردبیل از جمله استان‌هایی است که پتانسیل‌های بسیار زیادی در زمینه گردشگری دارد و ارزیابی ویژگی‌های جغرافیایی گردشگری و جاذبه‌های تاریخی و معماری شهرستان‌های این استان گامی برای ورود به توسعه نواحی محروم این منطقه است. گفتنی است شناخت جاذبه‌های گردشگری موجود و رتبه‌بندی نواحی گردشگری از ابعاد مهم و گام‌های اولیه برای برنامه‌ریزی گردشگری به‌شمار می‌آید. در پژوهش حاضر با استناد به منابع کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی و به‌منظور رتبه‌بندی شهرستان‌های استان اردبیل از نظر جاذبه‌های گردشگری، از نوزده شاخص در سه گروه جاذبه‌های ژئوتوریستی، جاذبه‌های تاریخی - معماری و حیات‌وحش و مناطق حفاظت‌شده استفاده شده است. روش تحلیل سلسله‌مراتبی نیز به‌منظور تعیین اوزان شاخص‌ها و روش پرومته، برای رتبه‌بندی شهرستان‌ها به‌کار رفته است. از بین شاخص‌های استفاده‌شده در انجام رتبه‌بندی، وجود چشمه‌ها و آبگرم‌های معدنی، مهم‌ترین و تأثیرگذارترین شاخص از بین شاخص‌های ژئوتوریستی و تاریخی - معماری تلقی می‌شود. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد شهرستان سرعین با وجود کمبود برخی جاذبه‌های مهم تاریخی - معماری، در رتبه اول شهرستان‌های استان قرار گرفته و شهرستان‌های اردبیل، مشکین‌شهر، نمین، پارس‌آباد، بيله‌سوار، نیر، گرمی، کوثر و خلخال در رتبه‌های بعدی این مقایسه جای گرفته‌اند. در نهایت به‌منظور افزایش توانمندی جذب گردشگران با عنایت به نتایج مطالعه، پیشنهادهایی ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: استان اردبیل، تحلیل سلسله‌مراتبی، سطح‌بندی، گردشگری، مدل پرومته.

مقدمه

گردشگری به مثابه پدیده‌ای تمدنی، با تأثیرات متعدد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی همراه است که در گذر زمان از حالتی تفریحی به نیازی اساسی بدل شده و در چند سال اخیر به عنوان رفتار مشخص انسانی ظهور کرده است. براساس آمار سازمان جهانی گردشگری، تعداد گردشگران در سال ۲۰۱۲ با رشد ۴/۶ درصدی به ۹۸۲ میلیون نفر رسیده و درآمد حاصل از آن با رشد ۳/۸ درصد از ۱ تریلیون دلار فراتر رفته است (UNWTO, 2012). گردشگری را می‌توان پدیده‌ای کهن دانست که از گذشته‌های بسیار دور در جوامع انسانی وجود داشته است و امروزه بزرگ‌ترین و متنوع‌ترین صنعت دنیا و اساس درآمد، اشتغال، رشد بخش خصوصی و توسعه ساختار زیربنایی در بسیاری از کشورها به‌شمار می‌آید. در این میان، توجه به صنعت گردشگری در کشورهای جهان سوم که تولید و استخراج منابع طبیعی، از نظر اقتصادی به سود آن‌ها نیست، نقطه عطف و کانون برنامه‌ریزی‌های توسعه قلمداد می‌شود (قرخلو، ۱۳۸۶: ۳). باید توجه داشت که رونق و رشد صنعت گردشگری به عوامل متعددی مانند وضعیت آب‌وهوای مطلوب، فرهنگ غنی ملت‌ها، مناظر دیدنی، بهره‌مندی از شبکه‌های ارتباطی، در دسترس بودن مراکز تفریحی و از همه مهم‌تر، آثار تاریخی و تمدن‌های گذشته وابسته است (قرخلو، ۱۳۸۶: ۱۴-۱۳).

در راستای این عوامل، همگام با پیگیری و اجرای سیاست‌های توسعه گردشگری در کشور، تهیه طرح‌های کالبدی و برنامه‌ریزی فضایی در مناطقی که جاذبه گردشگری دارند نیز مدنظر است، اما همانند بسیاری از طرح‌ها و برنامه‌های کالبدی که در سطح مناطق اجرا شده و می‌شود، اگر اصول و ضوابط و معیارهای حاکم بر برنامه‌ریزی کالبدی و فضایی در مناطقی با جاذبه گردشگری نیز وجود داشته باشد، غالباً از فضاهای عمومی گردشگری و مطالعات و تجارب خارجی گرفته شده است. عواملی چون پراکندگی و تراکم کم جمعیت، کمبود خدمات و امکانات در بسیاری از مناطق کشور و وجود انواع جاذبه‌های گردشگری در فضاهای مناطق و استان‌ها، تدوین ضوابط و معیارهای خاص را برای برنامه‌ریزی فضایی - کالبدی گردشگری در مناطق ضرورت می‌بخشد.

در راستای این ضرورت، گردشگری نه تنها به مثابه زمینه گذران اوقات فراغت، بلکه سیاستی برای ایجاد تعادل منطقه‌ای و از بین بردن بی‌تعادلی‌ها، همچنین توسعه مناطق کمتر توسعه یافته مدنظر برنامه‌ریزان و نظام برنامه‌ریزی است؛ از این رو برای رسیدن به این هدف متعالی باید انواع فضاهایی که گردشگری در آن صورت می‌گیرد بازنمایی شود (قاسمی، ۱۳۸۹: ۵-۱).

استان اردبیل از جمله استان‌هایی است که پتانسیل‌های بسیار زیادی در زمینه گردشگری دارد و ارزیابی ویژگی‌های جغرافیایی گردشگری و جاذبه‌های تاریخی و معماری شهرستان‌های این استان، گامی برای ورود به توسعه نواحی محروم این منطقه است، بر اساس این یکی از راهبردهایی که به‌تازگی در اغلب کشورهای جهان به آن توجه شده، توسعه و گسترش گردشگری در نواحی محرومی است که پتانسیل‌های لازم را برای گسترش گردشگری دارد. گفتنی است فعالیت‌های مرتبط با خدمات بالادستی و پایین‌دستی گردشگری ممکن است در سطوح خرده‌فروشی و عمده‌فروشی، صنایع غذایی، مهمان‌داری و هتلداری، خدمات تفریحی و سایر موارد مرتبط برای امکان مقصد ایجاد شغل و ثروت کند، همچنین موجب رشد اشتغال و کاهش بیکاری در مناطق نمونه شود؛ از این رو از نظر موضوعی و محتوایی توجیه‌کننده ضرورت توجه به این حیطة در استان اردبیل و مطالعه در این حوزه است. مقاله حاضر درصدد است ارزیابی و رتبه‌بندی مناسی از جاذبه‌های ژئوتوریستی و تاریخی - معماری شهرستان‌های استان اردبیل را به‌دست آورد و به این پرسش پاسخ دهد که سطح و رتبه شهرستان‌های استان اردبیل از نظر شاخص‌های گردشگری چگونه است؟

با حمایت‌های سازمان‌های متولی و مراکز دانشگاهی ملی و بین‌المللی، مطالعات فراوانی در ارتباط با گردشگری انجام شده است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

خادارو^۱ و سیتانا^۲ (۲۰۰۸) با مدل جاذبه، نقش زیرساخت حمل‌ونقل را به‌مثابه یکی از عناصر گردشگری در توسعه توریسم بین‌المللی بررسی کردند و دریافتند که زیرساخت‌های حمل‌ونقل، مهم‌ترین گزینه در تعیین جریان‌های توریستی در نواحی مقصد است، همچنین نتیجه گرفتند که نحوه دسترسی به جاذبه‌ها نقش مهمی در رضایت گردشگر و میزان صرف هزینه او دارد (Khadaroo and Seetanah, 2008: 831-840).

یانگ^۳ و دیگران (۲۰۱۲) در پژوهشی شاخص‌های بالقوه را در انتخاب محل هتل با استفاده از مدل لوجیت^۴ و با ترکیب ویژگی‌های هتل و مکان آن ارزیابی کردند و دریافتند تعداد ستاره هتل، تنوع خدمات، اثر تراکم، زیرساخت‌های خدمات عمومی، دسترسی به جاده، دسترسی به مترو و دسترسی به سایت‌های گردشگری از عوامل مهم مکان‌یابی هتل‌ها در شهر است (Yang et al 2012: 684-975).

زنگی‌آبادی (۱۳۸۵) در بررسی «تحلیل بازار گردشگری داخلی شهر اصفهان با استفاده از روش‌های آمار استنباطی» با مشخص کردن مشکلات گردشگران، راهکارهایی برای رهایی از برخی چالش‌های بازدیدکننده نظیر گرانی قیمت‌ها، ترافیک و کیفیت اطلاع‌رسانی ارائه کرده است. وی ارتقای شاخص‌های اقتصادی، زیرساخت حمل‌ونقل و روابط عمومی و اطلاع‌رسانی را از مهم‌ترین مؤلفه‌های تأثیرگذار در رشد گردشگری می‌داند (زنگی‌آبادی، ۱۳۸۵: ۱۳۵).

صدرموسوی و دخیلی (۱۳۸۶) در «ارزیابی وضعیت تسهیلات گردشگری آذربایجان شرقی (کندوان، قلعه‌بابک و شرفخانه) از دیدگاه گردشگران» دریافتند که مکان‌های مورد بررسی در اغلب زمینه‌ها امکانات و تسهیلات لازم را برای جلب رضایت گردشگران ندارد؛ از این‌رو ارائه خدمات زیرساختی در گردشگری را توصیه کردند (صدر موسوی و دخیلی، ۱۳۸۶: ۱۴۰).

رهنمایی و قدمی (۱۳۸۷) در تحقیقی با عنوان «بررسی ظرفیت تحمل حوزه مقصد گردشگری با تأکید بر جامعه میزبان» دریافتند که حوزه کلاردشت از بعد جامعه میزبان، در رابطه با نوع گردشگران خود ظرفیت تحمل متفاوتی دارد که با بررسی آستانه‌های تحمل محیطی و سطح‌بندی قابلیت‌ها باید برنامه‌ریزی گردشگری صورت گیرد (رهنمایی و قدمی، ۱۳۸۷: ۲۵). عربشاهی کریزی و آریان‌فر (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «گردشگری سلامت و قابلیت‌های گردشگری پزشکی - درمانی در ایران»، قابلیت‌ها و توانمندی‌های ایران را در چهار قسمت چشمه‌های آب گرم و آب‌های معدنی، گنبد‌های نمکی، طبیعت‌گردی (اکوتوریسم) و گردشگری پزشکی تحلیل، و بر برنامه‌ریزی ژئوتوریستی در توسعه مناطق برخوردار از پتانسیل‌های مذکور تأکید کردند (عربشاهی و آریان‌فر، ۱۳۹۲: ۱۴۱).

موسوی‌وند و ساسان‌پور (۱۳۹۰) در تحقیقی با عنوان «ارزیابی نقش زیرساخت‌های شهری به‌منظور تعیین قطب گردشگری با استفاده از مدل‌های TOPSIS و AHP (مطالعه موردی: استان مازندران)»، شهرستان‌های استان مازندران را از نظر اهمیت گردشگری با معیارهایی نظیر دفاتر خدمات مسافرتی، واحدهای اقامتی و هتل‌ها، واحدهای پذیرایی بین‌راهی، رستوران‌ها، کارگاه‌های عمده‌فروشی و خرده‌فروشی، فروشگاه‌های صنایع‌دستی و پایانه‌های حمل‌ونقل به روش تحلیلی و آماری و با تأکید بر نگرش سیستمی بررسی کردند و دریافتند که توجه به زیرساخت‌های شهری و تکمیل تأسیسات و تجهیزات مرتبط با گردشگری، از مهم‌ترین گزینه‌های دسترسی به گردشگری پایدار شهری در شهرهای مازندران است (موسوی‌وند و ساسان‌پور، ۱۳۹۰: ۲۹).

ضیایی و داغستانی (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل سلسله‌مراتبی جاذبه‌های تاریخی-فرهنگی شهرستان نیشابور» به ارزیابی و سطح‌بندی جاذبه‌های گردشگری با استفاده از «فن تحلیل سلسله‌مراتبی» پرداختند که رتبه هر یک

^۱ Khadaroo

^۲ Seetanah

^۳ Yang

^۴ Logit Model

از جاذبه‌ها ابتدا براساس معیارهای اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، سیاسی، زیست‌محیطی، محصول اصلی جاذبه، تسهیلات و خدمات، منابع انسانی، زیرساخت، نهادی و معیارهای بازار و عوامل رقابت تعیین شد. نتایج نهایی پژوهش نیز نشان داد جاذبه‌های شهرستان از نظر اولویت توسعه در سه سطح قرار دارد و این سطوح مبنایی برای برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری مدیران گردشگری شهرستان نیشابور است (ضیایی و داغستانی، ۱۳۸۹: ۱۳۸-۱۱۳).

قالیباف و شعبانی‌فرد (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «ارزیابی و اولویت‌بندی جاذبه‌های گردشگری برای توسعه گردشگری شهری براساس مدل‌های تصمیم‌گیری چند متغیره (مطالعه موردی: شهر سنندج)»، جاذبه‌های گردشگری این شهر را در بخش‌های مختلف فرهنگی-تاریخی، انسان‌ساخت و طبیعی با استفاده از فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی برای اولویت‌بندی و توسعه گردشگری مطلوب شهر سنندج بررسی کردند و دریافتند جاذبه‌های فرهنگی و تاریخی شهر سنندج در مقایسه با جاذبه‌های دیگر، اولویت بیشتری برای توسعه و برنامه‌ریزی دارد (قالیباف و شعبانی‌فرد، ۱۳۹۰: ۱۷۲-۱۴۷). پژوهش حاضر نیز در ادامه پژوهش‌های گذشته و با هدف سطح‌بندی جاذبه‌های گردشگری استان اردبیل صورت گرفته است.

مبانی نظری

گردشگری آمیزه‌ای از فعالیت‌های مختلف است که به‌صورت زنجیره‌ای برای خدمت‌رسانی به گردشگران انجام می‌شود (زنگی‌آبادی و محمدی، ۱۳۸۵: ۱۳۲). در بخش فراوانی از پژوهش‌های گردشگری تا اواخر قرن بیستم، گردشگری در روستاها و طبیعت بررسی شده، اما به گردشگری شهری توجه چندانی نشده است (Xiao, 2007: 26). این فعالیت به‌عنوان یک سیستم، عناصر و اجزایی دارد که با ترکیب یکدیگر، کلیتی را به‌وجود می‌آورند (تقوایی و اکبری، ۱۳۸۸: ۳۶). در این بین، درک درست هر سیستم، نیازمند شناخت اجزا و کلیت آن است و بر اساس این، نظام گردشگری از جاذبه‌ها و فعالیت‌های گردشگری، مراکز اقامتی، تسهیلات و خدمات حمل‌ونقل، تأسیسات زیربنایی، تسهیلات و خدمات توریستی متشکل است (Inskeep, 1991: 3).

قسمت‌هایی از فضا و مکان که عناصر گردشگری مانند جاذبه‌ها، مراکز اقامتی و غذاسراها و غیره در آن واقع شده و بر رفتار گردشگران مؤثر است، فضای گردشگری شهری خوانده می‌شود، در مقابل فضاهای بکر و دست‌نخورده و طبیعی خارج از فضاهای سکونتگاهی یا سکونتگاه‌های روستایی و اطراف آن به‌مثابه عرصه‌های اکوگردشگری و ژئوگردشگری است (شکویی و موحد، ۱۳۸۱: ۱۰۰)؛ بنابراین، فضای گردشگری شهری محصول پراکندگی زیرساخت‌ها و جاذبه‌های گردشگری در داخل شهر، و فضای گردشگری طبیعی و ژئوگردشگری محصول تعامل انسان با محیط پیرامون، طبیعی و دست‌نخورده است؛ از این‌رو پراکندگی عناصر گردشگری محصول تصمیم‌گیری‌های انسانی است و کارکردهای انسانی نیز از اندیشه‌ها، نهادها، ساختار جامعه و نیاز آن‌ها تأثیر می‌پذیرد (احدنژاد و صالحی، ۱۳۹۱: ۹۷).

جغرافی‌دانان مانند بیشتر پژوهشگران اجتماعی، مجذوب آثار اقتصادی، اجتماعی و محیطی گردشگری در زمینه‌های گوناگون شده‌اند، اما به کاربری زمین در مناطق میزبان به‌منظور افزایش بازدهی اقتصادی و کم‌کردن آثار منفی محیطی-فرهنگی توجه زیادی نکرده‌اند (Pearce, 2001: 129). باید توجه داشت که هماهنگی بین تعداد گردشگران و ظرفیت فضاهای گردشگری به‌ویژه زیرساخت‌ها بسیار ضروری است. اگرچه صنعت گردشگری مزایای بسیاری دارد، ورود گردشگر به یک منطقه یا ناحیه بدون توجه به ظرفیت‌ها و کشش موجود، مشکلاتی مانند نابسامانی اجتماعی و اقتصادی، شلوغی، تغییر هویت اجتماعی، برخوردهای نامناسب اجتماعی و آسیب‌رساندن به محیط زیست را به‌دنبال خواهد داشت؛ بنابراین، به‌منظور کاهش و پیشگیری از تأثیرات منفی گردشگری باید برای تعیین توزیع فضایی و ساماندهی فضاهای گردشگری، سطح‌بندی و رتبه‌بندی محیط‌های گردشگری به‌منظور درک آستانه‌های بارگذاری فعالیت و سایر ضرورت‌ها برنامه‌ریزی کرد (شماعی و موسی‌وند، ۱۳۹۰: ۲۶-۲۵).

در کشور ما نیز «استانداردسازی تأسیسات اقامتی و تفریحی در حد کشورهای پیشرفته و بهبود کیفیت ارائه خدمات گردشگری و سیستم صحیح نظارتی فعال» و «احیا و ارتقای جاذبه‌های متنوع گردشگری کشور در زمینه‌های مذهبی، فرهنگی، تاریخی، طبیعی، ورزشی، پزشکی و افزایش ظرفیت‌های گردشگری در نقاط پرجاذبه کشور» از سیاست‌های کلان بخش میراث فرهنگی و گردشگری است (تصویب‌نامه هیئت‌وزیران، ۱۳۸۳). با این سیاست‌گذاری کلان و در راستای اهداف ملی، پژوهش حاضر با تلفیق روش‌های ارزیابی چندمتغیره، پتانسیل‌های شهرستان‌های استان اردبیل در زمینه گردشگری را بررسی و مطالعه می‌کند.

روش پژوهش

روش این پژوهش جزء روش‌های توصیفی-تحلیلی، و نوع پژوهش نیز کاربردی است، همچنین این بررسی بر شیوه کتابخانه‌ای و میدانی مبتنی است و داده‌ها با استناد به گزارش‌ها و مقالات، به‌ویژه اطلس ژئوتوریسم استان اردبیل و مشاهدات نگارندگان گردآوری شده است. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) برای تعیین اوزان شاخص‌های استفاده‌شده است و روش پرومته^۱ نیز به‌منظور ارائه خروجی (رتبه‌بندی شهرستان‌های استان اردبیل) کاربرد دارد، همچنین برای تسریع و افزایش دقت محاسبات، از نرم‌افزار Expert Choice برای تحلیل سلسله‌مراتبی، و از نرم‌افزار PROMETHEE برای انجام رتبه‌بندی استفاده شده است.

به‌طور کلی شاخص‌های استفاده‌شده در پژوهش حاضر، به سه دسته جاذبه‌های ژئوتوریستی، حیات‌وحش و مناطق حفاظت‌شده و جاذبه‌های تاریخی-معماری تقسیم می‌شود:

شاخص‌های ژئوتوریستی

الف) رودخانه‌های استان اردبیل به دلیل وجود بارندگی‌های نسبتاً مناسب، پرآب و دائمی است، این رودخانه‌ها که معمولاً از دل کوه‌های سر به فلک کشیده استان سرچشمه می‌گیرد، با عبور از دره‌ها و دشت‌های عمیق و گسترده، چشم‌اندازهای زیبا و مسحورکننده‌ای به وجود می‌آورد. مهم‌ترین رودخانه‌های استان عبارت است از: رودخانه ارس، بالخلی، دره‌رود، خیابو و هروآباد.

ب) چشمه: وجود چشمه‌های متعدد طبیعی و طبی در استان، یکی دیگر از جاذبه‌های طبیعی منطقه اردبیل است. درواقع، ویژگی‌های خاص زمین‌شناسی استان اردبیل سبب شده است این منطقه یکی از مهم‌ترین کانون‌های چشمه‌های آب معدنی و آبگرم ایران قلمداد شود. چشمه‌های مهم استان عبارت‌اند از قره‌سو، ساری‌سو، گاومیش‌گلی، گزال، آب پهن، گل‌سویی، آب‌چشم، قهوه‌خانه همت، قهوه‌خانه ممتاز، گوزسویی در سرعین؛ ویلادرق، ویلادره، ساری‌قری‌سویی، بیله‌دره، قینرجه، ایلاوند، مویبل‌سویی و بش‌باجیلار در مشکین‌شهر؛ قوتورسویی در لاهرود مشکین‌شهر؛ گل‌علی، اسد، بوشلی و سردابه در اردبیل و چشمه خلخال در هروآباد.

ج) آبشار: از پدیده‌های جالب در مسیر آبراه رودخانه‌ها و چشمه‌ها آبشارها هستند. از میان آن‌ها علت پیدایش آبشار برونزد سنگ‌های سخت پله‌ای شکل کم‌وبیش بلند در بستر رودخانه است که آب از آنجا ریزش می‌کند. در این منطقه بیشتر رودهای جاری در مناطق کوهستانی معمولاً بستری شیب‌دار و تند را تا رسیدن به دشت طی می‌کنند. تعدادی از رودها و چشمه‌ها در این نواحی آبشارهایی را تشکیل داده‌اند که برخی از آن‌ها از نظر عرض، ارتفاع و حجم جریان و چشم‌انداز طبیعی چشمگیرند. آبشارهای مهم استان عبارت است از: آبشار آق‌بلاغ، دیز، سردابه، شورشورنه، شیروان‌دره، گورگور آوارس، گورگور خیابو چای و نره‌گر.

د) دریاچه: از دیگر شاخص‌های ژئوتوریستی به کاررفته در پژوهش حاضر، دریاچه‌های نئور، شورابیل و قلّه سبلان است.

ه) تالاب‌ها: تالاب‌های سرسبز استان عبارت است از: گنجگاه، نوشار، شورگل و ملاحمد.

و) کوه‌ها: کوه سبلان.

ز) دره‌ها: گردنه حیران، گردنه الماس، گردنه ناو.

حیات‌وحش و مناطق حفاظت‌شده

حیات‌وحش، مناطق حفاظت‌شده و مناطق توریستی-طبیعی از دیگر شاخص‌های به کاررفته در پژوهش حاضر است.

الف) زیستگاه‌های مهم اردبیل: زیستگاه شیروان دره‌سی، زیستگاه موویل، زیستگاه هوشنگ میدانی، زیستگاه قره‌گل، زیستگاه خروسلو، زیستگاه آقابابا، زیستگاه حاجیلو، زیستگاه تبنق، زیستگاه حسن دره‌سی، زیستگاه سراوان دره‌سی و زیستگاه ارباب کندی.

ب) مناطق توریستی-حفاظت‌شده: این مناطق شامل منطقه توریستی فندقلو، منطقه توریستی میل‌مغان و پیست اسکی آوارس است.

جاذبه‌های تاریخی-معماری

آرامگاه‌ها، مساجد، مراکز عبادی اسلامی و مراکز عبادی اقلیت‌ها، از شاخص‌های به کاررفته در ارزیابی جاذبه‌های تاریخی-معماری محسوب می‌شود که عبارت است از:

الف) گورستان‌ها: گورستان انار و مقبره شیخ‌حیدر در مشکین‌شهر، دخمه سنگی ویند، گورستان کرجان، مقبره شاه اسماعیل، مقبره شیخ‌صافی، مقبره عوض‌الخواص بن فیروزشاه زرین‌کلاه، مقبره امین‌الدین جبرائیل، مقبره سید محمد الاعرابی، مقابر داخل محوطه بقعه امین‌الدین جبرائیل و مقابر خارج از محوطه.

ب) بقعه‌ها: بقعه امین‌الدین جبرائیل در اردبیل، قبرستان پارتی و مقبره سید دانیال در خلخال، گورستان گبر در گرمی و گورستان‌های اصلاندوز و پارس‌آباد در مغان.

ج) مساجد و بقعه‌ها: مساجد جامع اردبیل، میرزا‌علی اکبر مجتهد اردبیلی، مسجد اعظم اردبیل، مسجد جنت‌سرا در اردبیل و نیز بقعه‌های گورابیم، سید حمزه، امامزاده صالح در اردبیل و امامزاده کجل خلخال، امامزاده سید سلیمان و امامزاده سید جعفر بن موسی کاظم در مشکین‌شهر.

د) مراکز مذهبی اقلیت‌ها: کلیسای مریم مقدس در اردبیل.

ه) کاروانسراها: کاروانسرای شاه‌عباسی در شهرستان نیر.

و) آثار مهم باستانی: پیکره سنگی انسان‌نما (قره‌خو ده‌ده)، مجموعه بازار اردبیل، پل قدیمی سامیان، پل کلخوران، پل سیدآباد (پیر مادر) پل یعقوبیه، پل قره‌سو، پل ابراهیم‌آباد، پل ججین (داش‌کسن)، پل نیر، مجموعه پل‌های خداآفرین و پل پارآباد در اردبیل، سنگ‌نشته پهلوی (شاپور دوم ساسانی) در مشکین‌شهر، نارنج تپه اردبیل، تپه سرقرین اردبیل، گوور تپه سی اردبیل، نادر تپه سی اردبیل، اولو تپه سی اردبیل، کرکق تپه سی، تپه سایین اردبیل، تپه خرمن گرمی، تپه کناره نمین، تپه سلوط نمین، سربند تپه نمین، آریاتپه نمین، قره‌تپه نمین، تپه‌قره شیران، بونیوغون تپه نیر، تپه نادر پارس‌آباد و تپه قنبر (سلاح تپه).

ز) روستاهای تاریخی: روستاهای تاریخی دارای ارزش گردشگری عبارت است از روستای شهر یثری در

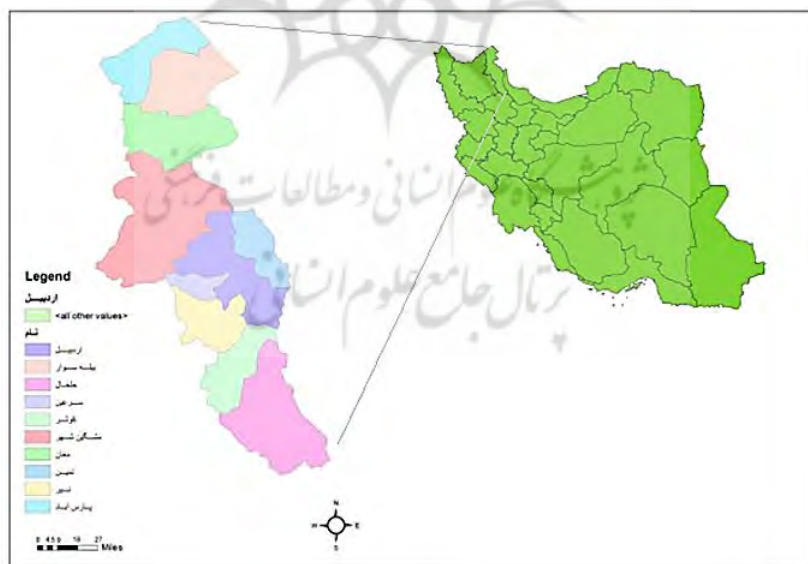
مشکین‌شهر، روستای بوشلی (برجلو) در نیر، روستای آلیله در اردبیل و شهر کیوی که به‌تازگی از روستا به شهر تبدیل شده است.

ح) قلعه: قلعه‌های استان با قابلیت بالا در جذب گردشگر عبارت است از: قلعه کهنه، آغجه قلعه، قلعه قهقهه در مشکین‌شهر، قلعه اولتان پارس‌آباد، برج شاطر گنبدی اردبیل و برج قارلوجا در کناره رود ارس.

ط) مسکن تاریخی: مسکن تاریخی با ارزش گردشگری در استان عبارت‌اند از خانه وکیل‌الرعا یا اردبیل، خانه سید هاشم ابراهیمی اردبیل، خانه حاج یوسف آقا صادقی اردبیل، خانه حاج میرزا ابراهیم صافی، گنجینه مردم‌شناسی، خانه حسینقلی صادقی، خانه مسکونی دکتر منفزاده، خانه میرفتاحی، خانه حریریان، ساختمان مدرسه جعفری اسلامی و خانه آقای آصف.

محدوده مورد مطالعه

استان اردبیل با وسعتی معادل ۱۷ هزار و ۸۶۷ کیلومتر مربع (۱/۱ درصد از مساحت کشور) در شمال فلات ایران، بین $37^{\circ} 45'$ تا $39^{\circ} 42'$ عرض شمالی از خط استوا و $47^{\circ} 30'$ تا $48^{\circ} 55'$ طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ در شمال غرب ایران واقع شده است. میانگین ارتفاع این منطقه بیش از ۱۴۰۰ متر از سطح دریاست که پست‌ترین نقطه داخلی با ارتفاع ۱۰۰ متر در شهر پارس‌آباد و بيله‌سوار و بلندترین قلعه آن سبلان با ارتفاع ۴۸۱۱ متر است. استان اردبیل از شمال با جمهوری آذربایجان، از شرق با استان گیلان، از جنوب با استان زنجان و از غرب با استان آذربایجان شرقی محدود است، همچنین براساس آخرین تقسیمات کشوری، از ۱۰ شهرستان اردبیل، بيله‌سوار، پارس‌آباد، خلخال، سرعین، کوثر، مشکین‌شهر، مغان، نمین و نیر تشکیل شده است.

شکل ۱. موقعیت استان و شهرستان‌های استان اردبیل

بحث و یافته‌ها

در پژوهش حاضر، با توجه به موارد اشاره‌شده و پس از تعیین اوزان شاخص‌های به‌کاررفته به روش تحلیل سلسله‌مراتبی، جدول زیر به‌دست آمده است:

گام اول: تشکیل جدول داده‌های خام و اولیه

جدول ۱. جدول داده‌های اولیه

مناطق توریستی	مناطق حفاظت شده	دره	کوه	تالاب	آبشار	چشمه	دریاچه	رودخانه	
۱		۱	۱	۴	۱	۱۱	۳	۱	اردبیل
									بيله سوار
		۲			۳	۱		۱	خلخال
					۱				نمین
	۱۱		۱		۲	۱۴	۱	۱	مشکین شهر
						۱۰			نیر
									گرمی
۱								۲	پارس آباد
						۳		۱	کوثر
۱					۱	۲۲			سرعین
۰,۰۷۸	۰,۰۴۹	۰,۰۹۷	۰,۱۳۰	۰,۰۲۸	۰,۰۲۲	۰,۱۶۲	۰,۰۳۶	۰	وزن
max	max	max	max	max	max	max	max	max	نوع شاخص
شکل ۷	شکل ۷	عادی	عادی	شکل ۷	شکل ۷	شکل ۷	عادی	عادی	نوع تابع
-	-	-	-	-	-	-	-	-	آستانه بی تفاوتی
۸	۵	-	-	۳	۳	۱۰	-	-	آستانه برتری

ادامه جدول داده‌های اولیه

شهر و روستای تاریخی	آثار عمرانی و تاریخی	کتیبه و تپه‌های باستانی	قلعه	آرامگاه	پل	عمارت	مراکز عبادی اقلیت‌ها	مراکز عبادی اسلامی	مسجد	
۱	۱	۸	۱	۹	۷	۱۱	۱	۳	۴	اردبیل
										بيله سوار
				۲				۱		خلخال
	۱	۵								نمین
۱		۲	۳	۲	۱		۱	۶		مشکین شهر
۱		۲								نیر
۱		۱		۱						گرمی
۱		۱	۲	۱	۱					پارس آباد
										کوثر
										سرعین
۰,۰۲۸	۰,۰۵۹	۰,۰۳۸	۰,۰۴۴	۰,۰۸۱	۰,۰۱	۰,۰۱۵	۰,۰۱۳	۰,۰۲۵	۰,۰۲	وزن
max	max	max	max	max	max	max	max	max	max	نوع شاخص
عادی	عادی	شکل ۷	شکل ۷	شکل ۷	شکل ۷	شکل ۷	عادی	شکل ۷	شکل ۷	نوع تابع
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	آستانه بی تفاوتی
-	-	۵	۲	۶	۵	۸	-	۳	۳	آستانه برتری

گام دوم، محاسبه تابع ارجحیت کل: در این مرحله، میزان برتری یک گزینه در مقایسه با گزینه‌های دیگر از

نظر شاخص‌های مختلف محاسبه می‌شود:

$$\pi(A_1, A_2) = \sum_{j=1}^n P_j(A_1, A_2), W_j$$

در این رابطه، گزینه A_1 بر گزینه A_2 ترجیح داده شده است که در آن عبارت $\pi(A_1, A_2)$ از جمع موزون

تحلیل و سطح‌بندی جاذبه‌های گردشگری استان اردبیل

گام سوم، محاسبه جریان‌های مثبت و منفی: پس از محاسبه میزان برتری کل گزینه‌ها، باید جریان‌های مثبت و منفی برای تمامی گزینه‌ها محاسبه شود. جریان مثبت برای گزینه A_1 از رابطه زیر به دست می‌آید:

$$\Phi^+(A_1) = \frac{1}{n-1} \sum_{x \in A} \pi(A_1, x)$$

و جریان منفی گزینه A_1 به صورت زیر محاسبه می‌شود:

$$\Phi^-(A_1) = \frac{1}{n-1} \sum_{x \in A} \pi(x, A_1)$$

گام چهارم، محاسبه جریان خالص: در روش پرومته Π که برای ارزیابی و اولویت‌بندی گزینه‌های گسسته و انتخاب بهترین گزینه استفاده می‌شود، رتبه‌بندی کامل گزینه‌ها با محاسبه جریان خالص صورت می‌گیرد. جریان خالص گزینه A_1 از رابطه زیر محاسبه می‌شود:

$$\Phi(A_1) = \Phi^+(A_1) - \Phi^-(A_1)$$

پس از محاسبات یادشده در پژوهش حاضر با استفاده از نرم‌افزار PROMETHEE، رتبه‌بندی گزینه‌ها به صورت زیر ارائه می‌شود:

جدول ۲. رتبه‌بندی شهرستان‌های استان اردبیل براساس مدل پرومته

رتبه	نام شهرستان	جریان خالص	جریان‌های مثبت	جریان‌های منفی
۱	سرعین	۰,۰۸۴۰	۰,۰۸۶۴	۰,۰۰۲۴
۲	اردبیل	۰,۰۴۳۷	۰,۰۹۷۷	۰,۰۵۴۰
۳	مشکین‌شهر	۰,۰۲۶۴	۰,۰۶۸۶	۰,۰۴۲۲
۴	نمین	۰,۰۰۶۸	۰,۰۱۱۸	۰,۰۰۵۲
۵	پارس‌آباد	۰,۰۰۶۵	۰,۰۳۱۳	۰,۰۲۴۸
۶	بيله‌سوار	۰,۰۰۰	۰,۰۰۰	۰,۰۰۰
۷	نیر	-۰,۰۰۴۴	۰,۰۳۰۵	۰,۰۳۴۹
۸	گرمی	-۰,۰۲۱۳	۰,۰۰۰	۰,۰۲۱۳
۹	کوثر	-۰,۰۶۶۶	۰,۰۰۳۶	۰,۰۷۰۲
۱۰	خلخال	-۰,۰۷۵۲	۰,۰۱۹۵	۰,۰۹۴۷

با توجه به جدول فوق، نتایج مستقیم تحلیل فضای گردشگری استان اردبیل با بهره‌گیری از مدل پرومته بیانگر رشد ظرفیت‌های گردشگری در شهرستان سرعین، اردبیل و مشکین‌شهر است و سه شهرستان خلخال، کوثر و گرمی، علی‌رغم داشتن شرایط اکوتوریستی خوب، بنا به دلایلی که در قسمت بعد بیان خواهد شد، بدترین قابلیت را در زمینه گردشگری دارند.

گفتنی است سیاست‌های دولت‌ها در دهه‌های اخیر، بر توسعه گردشگری به‌عنوان یکی از شیوه‌های مبارزه با بیکاری و ایجاد درآمد تأکید دارد و با نگرش تولیدی به گردشگری، اهمیت جانشینی بین گردشگری و دیگر کالاها را مدنظر قرار می‌دهد. توسعه گردشگری منطقه‌ای نیز یکی از روش‌های بازسازی، توسعه اجتماعی-اقتصادی و افزایش رفاه ساکنان مقصد است. به‌منظور توسعه گردشگری منطقه‌ای، شناسایی جاذبه، سپس ارزیابی و سطح‌بندی آن‌ها امری ضروری است؛ زیرا سطح‌بندی ابزاری مدیریتی در برنامه‌ریزی و سازمان‌دهی فضایی گردشگری است که به مقصدهای گردشگری در حصول به توسعه پایدار گردشگری یاری می‌رساند. درواقع، سطح‌بندی ابزاری هدایتگر و نشان‌دهنده عرضه محصولات و

خدمات گردشگری متناسب با ظرفیت‌های بالفعل و بالقوه جاذبه‌های گردشگری است.

شایان ذکر است که سازمان فضایی حاصل و برآیند ساختارهای فضایی کالبدی است. آنچه مسلم است، چشم‌انداز آتی سازمان فضایی در راستای حذف و کم کردن اثر تنگناها و استفاده هرچه بیشتر و بهتر از قابلیت‌ها شکل خواهد گرفت. در وضعیت موجود و در نظم‌پذیری سکونتگاه‌های استان اردبیل چند پارامتر عمده نقشی تعیین‌کننده داشتند که در انتظام سکونتگاه‌ها در آینده نمی‌توان نقش آن‌ها را نادیده انگاشت.

پژوهش حاضر، ضمن معرفی توانمندی‌های شهرستان‌های استان اردبیل از نظر جاذبه‌های ژئوتوریستی و تاریخی-معماری، به رتبه‌بندی این نواحی نیز می‌پردازد. شاخص‌های به‌کاررفته در این پژوهش، در دو گروه «جاذبه‌های ژئوتوریستی» و «جاذبه‌های تاریخی-معماری» قرار گرفتند که با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی به شاخص‌های موزون بدل شدند. با توجه به رتبه‌بندی در روش پرومته، شهرستان سرعین به‌عنوان توانمندترین شهرستان استان اردبیل از نظر داشتن جاذبه‌های ژئوتوریستی و تاریخی-معماری انتخاب شده است. با اینکه این شهرستان جاذبه‌های تاریخی و معماری توانمندی ندارد، علت انتخاب آن وزن و ثقلیت شاخص چشمه‌ها و آبگرم‌های معدنی در مقایسه با دیگر شاخص‌های مدنظر است، همچنین توسعه دسترسی‌ها به این شهرستان، با عنایت به منطقه‌ای شدن جاذبه آب گرم و استخرهای درمانی سرعین در نگاه ویژه گردشگران بی‌تأثیر نبوده است. نزدیکی به شهر اردبیل و مرکز ثقل جمعیتی استان نیز عامل دیگری در افزایش توجه گردشگران به این شهرستان تلقی می‌شود.

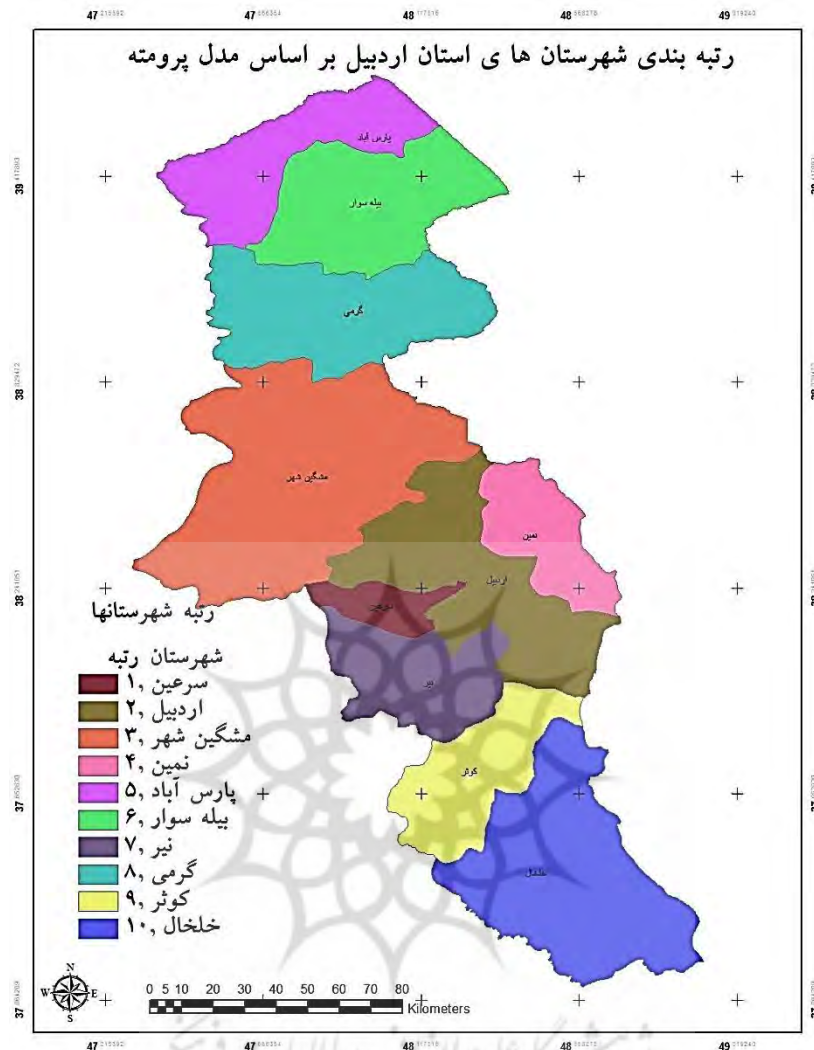
از سوی دیگر، شهرستان اردبیل در این تحلیل، رتبه دوم را در توانمندی جذب گردشگر کسب کرده است که برخلاف سرعین نه به‌دلیل جاذبه‌های طبیعی، که به‌واسطه زیرساخت‌های انسانی و یادمان‌های تاریخی فراوانی که در شهر و اطراف آن وجود دارد، نظر گردشگران را به خود جلب کرده است. از سوی دیگر، تعدد و تنوع تسهیلات و زیرساخت‌های گردشگری در شهرستان اردبیل در مقایسه با سایر نقاط جغرافیایی در این استان، امتیاز بزرگی است که استفاده بهینه از آن، موجبات رشد روزافزون گردشگری در این شهرستان را فراهم می‌کند.

با توجه به برآیند جریان‌های منفی و مثبت در شهرستان بیله‌سوار، جریان خالص در این شهرستان صفر محاسبه شده است؛ به عبارت دیگر، توانمندی شهرستان در جذب گردشگر صفر است یا شهرستان از منظر فعالیت گردشگری ارتفاع خاصی نمی‌برد، البته باید توجه داشت این شهرستان ویژگی‌های طبیعی فراوانی به‌منظور بهره‌بردن از شرایط ژئوتوریست دارد که در صورت برنامه‌ریزی مدون و دقیق، افزایش زیرساخت‌ها و تأسیسات گردشگری، تبلیغات و بیلپوردکردن توانایی‌های شهرستان، قابلیت تبدیل به جریانی مثبت را در فرایند گردشگرپذیر کردن منطقه دارد.

باید توجه داشت که شهرستان‌های نیر، گرمی، کوثر و خلخال با کسب امتیاز منفی در جریان‌های خالص توانمندی جذب گردشگر، در رتبه‌های آخر قرار دارند و از نظر فضایی، جزء محروم‌ترین شهرستان‌های استان اردبیل به‌شمار می‌آیند. در این میان دو شهرستان گرمی و خلخال در عین داشتن پتانسیل‌های طبیعی بسیار غنی و آب‌وهوای بسیار ملایم و بیلاقی در فصول بهار و تابستان، که از نظر اقلیم آسایش گردشگری نیز در شرایط عالی قرار دارد، در بدترین وضعیت هستند. محرومیت و نبود دسترسی‌های مناسب، در عین داشتن جنگل‌های انبوه و بیلاقات زیبا در خلخال، همچنین آب گرم گرمی که با سرمایه‌گذاری مناسب قابل برابری با سرعین است، موجب محجورماندن این شهرستان‌ها و فضاهای بکر آن‌ها شده است.

گفتنی است عدم برخورداری و توسعه ناچیز شهرستان‌های مذکور، به‌ویژه شهرستان خلخال موجب مهاجرت‌های وسیعی از این شهرستان نه به مرکز استان یعنی اردبیل بلکه به استان هم‌جوار، یعنی گیلان و سکونت خلخالی‌ها در دو شهر بزرگ گیلان، یعنی رشت و انزلی شده است؛ به عبارت دیگر نبود اشتغال مناسب و کافی، محرومیت و استفاده‌نکردن از شرایط برتر شهرستان در حوزه گردشگری به این مهاجرت‌ها منجر شده است. در شکل ۲ وضعیت

رتبه‌بندی شهرستان‌ها از منظر گردشگری نشان داده شده است.

شکل ۲. رتبه‌بندی پتانسیل گردشگری شهرستان‌های اردبیل بر اساس یافته‌های مدل پرومته

نتیجه‌گیری

پارامتر گردشگری از جمله مهم‌ترین پارامترهای مؤثر در استان اردبیل است. تراکم ناهمگون جمعیت و فعالیت در شمال این استان و ضعف در قسمت جنوب آن از منظر سکونت و فعالیت، شرایط محرومیت را به نیمه جنوبی تحمیل کرده است؛ بنابراین، یکی از مهم‌ترین راهبردهای توسعه گردشگری در جنوب استان اردبیل انتظام سکونت و فعالیت در کل استان، همچنین کمک به محرومیت‌زدایی کارکردی در این بخش‌هاست. با رشد و توسعه زیرساخت‌ها و شناسایی جاذبه‌ها و استقرار فعالیت‌های مرتبط قطعاً شاهد ارتقای جایگاه شهرستان‌های محروم در حوزه گردشگری خواهیم بود. در سایر سطوح استان اردبیل نیز با عنایت به وضعیت متناسب‌تر سکونتی و فعالیتی، مهم‌ترین اقدام مدیریت منطقه‌ای، به‌ویژه سیستم‌های دخیل در بازاریابی گردشگری، افزودن بر جذابیت جاذبه‌ها و نیز معرفی آن به گردشگران است.

در مجموع، با وجود آگاهی کامل از اهمیت توسعه صنعت گردشگری و با توجه به استعدادها و پتانسیل‌های فراوان، این صنعت به رشد چشمگیری در منطقه نرسیده است. در شرایط کنونی که بحران بیکاری استان اردبیل را تهدید می‌کند، توسعه صنعت گردشگری با کمترین سرمایه‌گذاری، بالاترین اشتغال‌زایی را به دنبال خواهد داشت؛ برای مثال

شهرستان خلخال به‌تنهایی ۸۵ درصد جنگل‌های استان اردبیل را در بر گرفته است که قابلیت‌های بسیاری در توسعه گردشگری سبز، درمانی و انواع دیگر دارد.

از راهکارهای اساسی تقویت این صنعت در منطقه می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. از نظر مدیریتی و آمایشی و به‌عنوان یک بسته پیشنهادی، با توجه به قوت برخی شهرستان‌ها در حوزه گردشگری طبیعی و برخی در حوزه‌های یادمانی و تاریخی، پیشنهاد می‌شود به سیاست توسعه گردشگری در استان اردبیل با رویکرد تلفیقی نگریند.

۲. مطالعات برنامه‌ریزی حوزه‌های گردشگری در سطح مناطق با طرح کالبدی ملی، سند آمایش استانی و با طرح جامع گردشگری تدقیق و هماهنگ می‌شود؛ زیرا با شناخت پتانسیل‌های عینی در هر عرصه‌ای می‌توان به برنامه‌ریزی مطلوب‌تری در حوزه‌های مختلف، از جمله گردشگری دست یافت. با توجه به پژوهش‌ها نیز می‌توان دریافت متولیان، جاذبه‌های طبیعی و حتی انسانی را به‌طور دقیق نمی‌شناسند.

۳. از آنجا که بیشتر جاذبه‌های طبیعی استان اردبیل در نواحی روستایی قرار دارد و این امر به‌ویژه در حوزه جاذبه‌های طبیعی دیده می‌شود، شرح خدمات طرح هادی روستایی و طرح بهسازی بافت با ارزش در حوزه‌ها و روستاهای دارای جاذبه گردشگری اصلاح شده و مطالعات مربوط به حوزه گردشگری (نه حوزه نفوذ عمومی روستا) به‌تفصیل بیشتری مدنظر قرار گرفته است، همچنین نقش و جایگاه روستا و جاذبه در حوزه گردشگری آشکار، و اقدامات و طرح‌های کالبدی برای تقویت جاذبه گردشگری به‌صورت شفاف ارائه شده است.

۴. تقویت شریان‌های ارتباطی و بازاریابی و معرفی جاذبه‌های گردشگری سایر مناطق با استفاده از فناوری‌های جدید ارتباطی؛

۵. مشارکت بخش خصوصی و استفاده از سرمایه‌گذاری در این بخش؛

۶. استفاده از تجربیات کشورهای پیشرو در حوزه گردشگری؛

۷. ایجاد مراکز علمی تخصصی مرتبط با جاذبه‌های گردشگری شهرستان‌ها که به افزایش آگاهی مدیران و متصدیان این صنعت در منطقه کمک شایانی می‌کند.

افزون بر آنچه بیان شد می‌توان با اجرای طرح‌های زیر به افزایش سهم گردشگری در اقتصاد استان اردبیل امیدوار بود:

- طرح اجرایی گردشگری اقتصادی در بازار قدیمی اردبیل؛
- طرح ساماندهی و نوسازی تأسیسات و تجهیزات حاشیه دریاچه شورابیل؛
- طرح توسعه و تجهیز حوزه دریاچه نئور (دومین قطب اکوتوریستی در نیمه جنوبی استان)؛
- طرح توسعه و تجهیز مراکز آب‌درمانی نیازمند به توسعه و افزایش کیفیت؛
- طرح توسعه گردشگری بیلاقی در دامنه‌های ساوالان.

منابع

- ۱) احدنژاد، محسن و صالحی میثانی، حیدر (۱۳۹۱) ارزیابی توزیع فضایی زیرساخت‌های گردشگری و تعیین نقش فرایندهای اقتصادی-سیاسی و رشد فیزیکی شهرها در شکل‌گیری آن (مطالعه موردی: شهر زنجان)، دو فصلنامه مطالعات گردشگری، دوره ۱، شماره ۱، صص. ۹۱-۱۰۵.
- ۲) تقوایی، مسعود و اکبری، محمود (۱۳۸۸) مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری شهری، اصفهان: انتشارات پیام علوی.
- ۳) رهنمایی، محمدتقی و قدمی، مصطفی (۱۳۸۷) بررسی ظرفیت تحمل حوزه مقصد گردشگری با تأکید بر جامعه میزبان

- (نمونه موردی: شهر کلاردشت)، نشریه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۶۶، صص. ۳۳-۱۷.
- ۴) زنگی‌آبادی، علی؛ محمدی جمال؛ زیرک باش، دیبا (۱۳۸۵) تحلیل بازار گردشگری داخلی شهر اصفهان، جغرافیا و توسعه، دوره ۴، شماره ۸، صص. ۱۵۶-۱۳۱.
- ۵) شکویی، حسین و موحد، علی (۱۳۸۱) شناخت الگوی فضای توریستی شهر اصفهان با استفاده از GIS، فصلنامه مدرس علوم انسانی، دوره ۶، شماره ۴، صص. ۹۵-۱۱۲.
- ۶) شمعی، علی و موسی‌وند، جعفر (۱۳۹۰) سطح‌بندی شهرستان‌های استان اصفهان از نظر زیرساخت‌های گردشگری با استفاده از مدل TOPSIS و AHP، فصلنامه مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، سال ۳، شماره ۱۰، صص. ۲۳-۴۰.
- ۷) صدرموسوی، میرستار و دخیلی کهنمویی، جواد (۱۳۸۶) ارزیابی وضعیت تسهیلات گردشگری استان آذربایجان شرقی از دید گردشگران، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۶۱، صص. ۱۴۳-۱۲۹.
- ۸) ضیایی، محمود و داغستانی، سعید (۱۳۸۹) تحلیل سلسله‌مراتبی جاذبه‌های تاریخی فرهنگی شهرستان نیشابور، فصلنامه جغرافیا و توسعه، سال ۸، شماره ۱۷، صص. ۱۳۸-۱۱۳.
- ۹) عربشاهی کربزی، احمد و آریان‌فر، مرتضی (۱۳۹۲) گردشگری سلامت و قابلیت پزشکی- درمانی در ایران، فصلنامه فضای گردشگری، شماره ۹، صص. ۱۵۲-۱۳۳.
- ۱۰) قالیباف، محمدباقر و شعبانی‌فرد، محمد (۱۳۹۰) ارزیابی و اولویت‌بندی جاذبه‌های گردشگری برای توسعه گردشگری شهری براساس مدل‌های تصمیم‌گیری چندمقیاسه (مطالعه موردی: شهر سنندج)، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۶، شماره ۲، صص. ۱۷۲-۱۴۷.
- ۱۱) قرخلو، مهدی (۱۳۸۶) جغرافیای جهانگردی و برنامه‌ریزی اوقات فراغت، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- ۱۲) قاسمی، رحیم (۱۳۸۹) نقدی بر سیاست‌های گردشگری منطقه‌ای، مجله آبادی، شماره ۶۷، صص. ۷۵-۶۳.
- ۱۳) موسی‌وند، جعفر و ساسان‌پور، فرزانه (۱۳۹۰) ارزیابی نقش زیرساخت‌های شهری جهت تعیین قطب گردشگری با استفاده از مدل‌های تاپسیس و تحلیل سلسله‌مراتبی (مطالعه موردی: استان مازندران)، فصلنامه فضای گردشگری، شماره ۱، صص. ۳۸-۲۵.
- ۱۴) هیئت‌وزیران (۱۳۸۳) مصوبات ۸۳/۱۰/۹ هیئت‌وزیران درخصوص چشم‌انداز توسعه بخش میراث فرهنگی و گردشگری ایران ۱۳۸۴ تا ۱۴۰۴.
- ۱۵) Inskip, E. (1991) Tourism planning, An Integrated and Sustainable Development Approach, Van Nostrand Reinhold, New York.
- ۱۶) Khadaroo, Jameel. & Seetana, Boopen. (2008) the role of transport infrastructure in international tourism development, Tourism Management, Vol. 29, No.5, pp. 831-840.
- ۱۷) Pearce, Douglas, G. (2001) An Intergrative Framework for Urban Tourism Research, Annals of Tourism Research, Vol. 28, No.4, pp. 110-119.
- ۱۸) UNWTO (2012) tourism highlights, 2012 edition, Available in www.Unwto.com.
- ۱۹) Xiao, G. (2007) Urban Tourism: Global-Local Relationships in Dalian, China, Unpublished PhD Thesis, University of Waterloo, Canada.
- ۲۰) Yang, H, & Kevin, K.F. & Wong, T. (2012) How do hotels choose their location? Evidence from hotels in Beijing, International Journal of Hospitality Management, Vol.5, No. 31. pp. 675- 684.